

A L'ENTORN DE LA LINGÜÍSTICA I LA MULTIMODALITAT: NOTES INTRODUCTÒRIES

Ignasi CLEMENTE
Hunter College, City University New York
Lluís PAYRATÓ
Universitat de Barcelona

1. INTRODUCCIÓ

Quan l'any 2001 es va fer el Novè Colloqui Lingüístic de la Universitat de Barcelona (CLUB 9, amb el títol «Les fronteres del llenguatge. Lingüística i comunicació no verbal»), publicat després amb el mateix títol (Payrató / Alturo / Payà (ed.) 2004), era bastant incert endevinar quin seria el desenvolupament dels estudis presentats. Un seminari posterior analitzava justament les diferents perspectives possibles (l'any següent, 2002, amb el títol de «Línies de recerca en lingüística i comunicació no verbal»), des de les més properes a les àrees més verbals (fonologia, gramàtica i semàntica), fins a les que es projectaven sobre altres disciplines (antropologia lingüística, sociolingüística, llengües de signes, etc.).

Avui, vint anys després del primer colloqui esmentat, la situació d'aquests estudis en el panorama de la lingüística catalana i en el de la internacional no és substancialment diferent, però en aquest últim és destacable, per una banda, la diversificació i aprofundiment dels estudis i, per una altra, el progressiu desplaçament del centre d'interès i de recerca des del concepte de *no verbalitat* al (relativament) nou concepte de *multimodalitat*. També ha aparegut un altre concepte segurament encara més nou com és el de «embodiment» (Streeck / Goodwin / LeBaron (ed.) 2011), que es pot traduir al català com *corporificació* o *corporalitat*, i que integra aspectes com la comunicació a través dels sentits i la materialitat del cos humà i dels objectes amb els quals es construeixen significats. Aquest article té com a objectiu presentar i analitzar, de manera introductòria, els canvis i les aportacions més recents en aquest camp d'estudi al llarg del segle XXI, amb especial referència a les implicacions que tenen per al desenvolupament de diferents línies de recerca lligades a la llengua catalana.

2. EL SEGLE XXI I LA MULTIMODALITAT: EL PERQUÈ D'UN CERT ÈXIT

Una evolució similar a la que ha conduït de parlar de *lingüística* a parlar de *ciències del llenguatge* —amb un eixamplament de mires evident— porta a traslladar un centre d'estudis definit per la *no verbalitat* a un de definit per la *multimodalitat*. L'eixamplament també resulta obvi, ara, però la diferència és notable: la verbalitat deixa de ser necessàriament el centre o nucli indispensable (“irrenunciable”, es podria dir) per deixar pas a una concepció dels fenòmens comunicatius molt més coral. El fet que la llengua sigui moltes vegades el centre dels processos comunicatius no vol dir que *sempre* ho sigui, ni fins i tot que quan ho és es puguin menysprear o oblidar altres fenòmens. Aquesta consideració ha estat fonamental al llarg dels segles xx i xxi, i resulta paral·lela també —*mutatis mutandis*— a la que es va donar en el naixement de disciplines com la pragmàtica, la sociolingüística o l'anàlisi del discurs a partir dels rebutjos o oblitats —més o menys explícits— del *mainstream* lingüístic gramatical.

L'aposta per la multimodalitat té un parell més de característiques destacables. La primera, lligada a la tradició, és la recuperació del vell projecte global de la semiòtica general —i dels seus diversos projectes particulars— de construcció d'una teoria global capaç d'explicar els processos signítics, els processos de creació i interpretació de significat, en la interacció social i cultural. Som molt lluny d'una (sola) teoria d'aquesta mena, però això no significa que no aparegui com un objectiu a llarg termini, i en tot cas no resulta tan utòpic com es podia pensar en els inicis de la semiòtica; disposem ja de peces que s'han anat construint i refinant i que hi contribueixen de manera irrefutable.

La segona característica destacable d'aquesta aposta per la multimodalitat és l'assumpció de la interdisciplinarietat. Mai no s'havia fet tan evident que molts estudis sobre la «significació lingüística» —si s'admet el terme— només poden ser abordats sortint de les fronteres tradicionals de la gramàtica, i això en un doble vessant: el cognitiu, amb l'acceptació que les capacitats lingüístiques estan associades amb les cognitives, i el sociocultural, amb l'acceptació que el significat no és mai (només) el que busca l'enunciadador, l'oracional o gramatical, sinó el pragmàtic i el de l'enunciatari, modelat per circumstàncies contextuais socials i culturals. Posar l'èmfasi en la interdisciplinarietat vol dir a la pràctica no preocupar-se tant per l'etiquetatge gremial dels fenòmens i intentar entendre'ls i explicar-los en tota la seva complexitat, un altre terme que ha fet fortuna en els últims anys i que és perfectament aplicable a les teories —i a “la” teoria— sobre la comunicació.

Un últim apunt destacable en la cursa a favor de la multimodalitat —i que probablement n'explica l'èxit— és gairebé actitudinal, més que no pas estrictament epistemològic: la positivitat del terme —en la línia de la suma de complexitats específiques però imbricades—. Aquesta “positivitat” s'alça enfront d'una *no verbalitat* que cada vegada s'ha anat sentint i interpretant més com una manca, i doncs com una “negativitat” sobre la qual no resulta gaire productiu ni estimulante construir-hi cap projecte de recerca.

3. MULTIMODALITAT I MULTIPLICITAT D'ÀREES D'ESTUDI

Els reptes de la multimodalitat abasten des dels aspectes més teòrics —la cognició i els diferents codis o modes comunicatius— fins als més pràctics, associats a la descripció de les interconnexions multimodals en qualsevol procés comunicatiu, des de la conversa quotidiana fins a qualsevol creació artística o a la comunicació amb màquines. Malgrat que la multimodalitat també ha estat objecte d'estudi en textos escrits, ens centrarem ara en aquesta secció en la multimodalitat oral, i dins d'aquesta, en particular en les interaccions cara a cara.

En l'evolució des del concepte de comunicació no verbal al de multimodalitat que hem assenyalat abans, el desplaçament de la verbalitat del centre o focus analític i la seva conversió en una modalitat més entre altres, així com l'eixamplament de les modalitats comunicatives estudiades, comporten desafiaments teòrics i analítics molt importants. Un aspecte fonamental de la multimodalitat és l'anàlisi integrada i integradora de diverses modalitats que emergeixen simultàniament, en un torn de parla, com per exemple, de la mirada, les expressions facials, els moviments del cap, els gestos manuals, la postura corporal, la manipulació d'objectes i la verbalitat i la vocalitat en un torn de parla. Un torn de parla és així un *gestalt*, un *ensemble* o constructe multimodal i no pas un fragment de llenguatge verbal al qual se li afegeixen —com si es decorés— complements opcionals no verbals. Cada modalitat té una realització i temporalitat diferents, ja que cadascuna té un suport físic diferent i una producció i percepció sensorial diferent (Mondada 2018). Les expressions facials i la mirada són extremadament ràpides de produir i percebre visualment, mentre que un gest manual té una producció i percepció visual llargues, ja que les mans s'han de preparar per formar el gest, s'han de posar en un lloc en què visualment puguin ser percebudes pels interlocutors, el gest es compon de diversos elements, pot ser repetit, etc. La parla, per una altra banda, té una producció i percepció acústica més ràpida que el gest manual, però com que la producció i la percepció són lineals —és a dir, no podem produir dos segments verbals alhora— aquest fet influeix significativament en la seva temporalitat.

Queda palès així que la multimodalitat implica estudiar les diferents temporalitats que es coordinen simultàniament i seqüencialment en la interacció, ja que per aconseguir la simultaneïtat, el parlant ha d'iniciar cada modalitat amb un "timing" o cronometratge diferent. Tornant a l'exemple de la coordinació de gest i parla, els parlants regularment comencen a preparar els gestos abans de començar la part verbal que els acompanya per tal que la paraula específica i el gest completament format es produeixin exactament al mateix moment.

Per si això no fos prou complex, cal tenir en compte que els interlocutors es monitoritzen mútuament i constantment, reaccionant a la conducta multimodal l'un de l'altre, amb una interactivitat gairebé simultània (Goodwin 1979). Així doncs, la idea que el parlant parla i el seu interlocutor s'està quiet fins que l'enunciador acaba el seu torn de parla és molt imprecisa. Tot el contrari: el parlant parla, i va canviant el seu torn de parla "sobre la marxa", a mesura que interpreta les reaccions verbals i no verbals —o la seva absència— del seu interlocutor mentre "escolta". Així, no únicament les modalitats del

parlant s'interrelacionen entre si, sinó que també s'interrelacionen amb les modalitats de l'interlocutor.

En l'eixamplament de la multimodalitat per integrar la corporificació, Charles Goodwin (2017) i Marjorie H. Goodwin (Goodwin / Cekaite 2018) han fet servir els conceptes de *coreografia*, *acció cooperativa* i *laminació* per copsar la gran quantitat de modalitats que manegen parlants i interlocutors simultàniament. Charles Goodwin, entre altres, ha estat capdavanter a l'hora d'incloure l'entorn material de cossos i objectes en l'anàlisi multimodal (Streeck / Goodwin / LeBaron (ed.) 2011), especialment en la seva recerca sobre «environmentally coupled gestures» (Goodwin 2007), gestos que no poden ser interpretats sense tenir en compte les estructures materials a les quals està lligada la seva producció. Així, els parlants aprofiten qualsevol aspecte de l'entorn material per crear significació. El camp de recerca de la corporificació continua evolucionant, amb estudis molt prometedors sobre la *intercorporalitat* (Meyer / Streeck / Jordan (ed.) 2017) i la *multisensorialitat* (Mondada 2021).

La complexitat de l'anàlisi multimodal prové del fet que la multimodalitat ho abraça tot alhora, no pas en forma de duets, sinó de simfonies orquestrals. Fins i tot es podria dir que aquesta complexitat no té límit, i sembla un esforç fútil intentar catalogar a priori i exhaustivament totes les formes que els participants fan servir per crear significants. Aquestes formes reflecteixen la creativitat, l'enginy i l'espontaneïtat característics de la comunicació humana, i en especial en la comunicació col·loquial i diària, on qualsevol element material o simbòlic que els participants tenen al seu abast és susceptible de ser aprofitat semiòticament per comunicar. Roman encara per ser estudiada en profunditat la inclusió d'eines digitals, com per exemple els recursos o l'aportació que fan els omnipresents telèfons mòbils en la multimodalitat interaccional.

La complexitat de la multimodalitat ha desafiat d'una manera directa l'eina per excel·lència de l'anàlisi interaccional: la transcripció. La descentralització teòrica de la modalitat verbal ha implicat també el desplaçament de la parla com a element al voltant del qual s'organitza la transcripció. Amb independència de les convencions i dels sistemes de transcripció, la majoria de transcripcions mantenen la linealitat seqüencial de la parla. La temporalitat (com discorre el temps) es representa gràficament amb línies de text que s'inicien a l'esquerra i avancen cap a la dreta, i comencen per dalt i continuen a sota. En les transcripcions convencionals, el que s'escriu a dalt i a l'esquerra ha ocorregut abans que el que s'escriu a la dreta o a la línia de sota, però ¿com s'han de representar fenòmens múltiples i complexos que ocorren simultàniament (Mondada 2018)? Les limitacions són evidents, i s'han de reproduir, en el paper o en la pantalla, superposant-les, diferents linealitats alhora.

La multimodalitat en si abasta un univers tan extraordinàriament ampli que s'ha d'acabar segmentant en àrees (Müller *et al.* (ed.) 2013, 2014). Articulats al voltant de tres tipus de gestos, en els apartats següents repassem algunes d'aquestes àrees, que serveixen d'exemple introductori, amb el benentès que es tracta d'una selecció, molt breu i modesta, d'uns camps d'estudi amplis i complexos.

3.1. GESTOS LINGÜÍSTICS: LA LLENGUA DE SIGNES

McNeill (1992) va proposar quatre criteris per classificar els gestos: relació gest-parla, grau de propietats lingüístiques, grau de convencionalització i tipus de semiosi. Aquest últim criteri de la semiosi és força controvertit. Centrant-nos en els tres criteris més acceptats, els gestos en la llengua de signes emprats per persones sordes són “paraules visuals” totalment simbòliques, amb la mateixa convencionalització que les paraules acústiques i les mateixes propietats lingüístiques, i que, per tant, no necessiten res més que les acompanyin. En canvi, els gestos emblemàtics o autònoms (veg. 3.2) poden anar acompanyats per la parla, però també són capaços de comunicar per si sols, tenen algunes propietats lingüístiques (però no pas totes) i estan convencionalitzats parcialment. Finalment, els gestos coverbals (veg. 3.3) són codependents amb la parla en la transmissió de significat, no tenen propietats lingüístiques ni estan (gaire o molt) convencionalitzats, i sovint se'ls pot considerar imatges visuals icòniques o il·lustradores fetes per les mans i el cos.

Les llengües de signes, habitualment associades amb comunitats de persones privades totalment o parcialment del sentit de l'oïda (Senghas i Monaghan 2002), han esdevingut un camp d'estudi propi, en què la diferència entre el signe manual plenament lingüístic i el gest (espontani coverbal) s'ha emfasitzat molt (Kendon 2008, Goldin-Meadow / Brentari 2017), amb el resultat que de vegades han quedat més vinculades a la lingüística (oral) que a l'estudi de la gestualitat en interaccions socials. En l'àmbit dels Països Catalans, cal destacar el treball “enciclopèdic” de Josep Quer, que ha estudiat en profunditat molts aspectes de la gramàtica de la llengua de signes catalana (veg. Quer *et al.* 2005, *inter alia*).

El vincle entre llengua de signes i gestualitat coverbal ha continuat, però, en estudis sobre la creació natural de llengües de signes a partir de gestos que es convencionalitzen progressivament, de generació en generació, fins esdevenir signes (Senghas, Senghas, i Pyers 2005), i de signes manuals naturals, per exemple la gestualitat d'infants sords de pares oïents (Goldin-Meadow 2005) o adults sords que tenen escàs contacte amb altres persones sordes o no han tingut l'oportunitat d'aprendre una llengua de signes convencionalitzada. Més recentment, Moyer *et al.* (en preparació) amplien l'estudi dels processos de convencionalització de gestos també amb persones que han perdut parcialment o totalment la capacitat de parlar.

3.2. GESTOS EMBLEMÀTICS

Payrató i Clemente (2020: 49) redefeixen el gest emblemàtic (o simplement *emblemata*) i donen a la força il·locutiva el caràcter principal a l'hora de centrar la definició d'aquests gestos, també anomenats a vegades «autònoms» o «simbòlics»:

El fet que un gest hagi adquirit força il·locutiva explica altres trets (i no a l'inrevés): és convencional —com qualsevol acte il·locutiu— i, per tant, social i propi d'un grup en el qual s'ha dut a terme (gradualment) el procés de convencionalització; és autònom (no necessita llenguatge verbal) i pot ser més o menys fàcilment citable; implica un nucli de significat

bàsic (com qualsevol altre acte il·locutiü) i es pot traduir (relativament) amb facilitat al llenguatge verbal (amb una enunciació, precisament la que l'identifica com a acte de parla). En resum, un gest com una salutació o un insult es pot considerar un prototip d'emblema no per la seva relació amb el llenguatge verbal, sinó perquè l'acte no verbal és significatiu i rellevant en si mateix [...]. [Traducció al català dels autors]

L'estudi repassa també les possibilitats d'aplicar algunes teories cognitives al gest emblemàtic, per exemple en relació amb conceptes com la semblança de família o les operacions metafòriques i metonímiques, i cataloga nombrosos diccionaris d'emblemes confeïts en diferents llengües i cultures. L'emblema sempre s'ha caracteritzat com un gest independent de la parla, autònom, que la pot substituir i completar, i per això ha estat de fet un dels modes més fàcilment catalogats de l'univers no estrictament lingüístic (“*quasi-linguistics*”, en la paraula francesa proposada per Dahan / Cosnier 1977).

El treball pioner d'Efron (1972 [1941]) a Nova York i el de catalogació de Morris *et al.* (1979) a Europa continuen sent recerques de referència en els estudis dels emblemes. Un dels altres grans referents és el treball de Kendon (2004), que prefereix anomenar-los gestos *autònoms* o *citables*. Pel que fa a l'estudi dels gestos emblemàtics als Països Catalans, cal destacar el treball pioner de recopilació d'Amades (1957) i els estudis posteriors de Mascaró (1981) i Payrató (1993).

Com a exemples d'anàlisi, en concret des d'una perspectiva observacional i etnogràfica de l'ús dels emblemes en interaccions col·loquials, val la pena esmentar els treballs de Sherzer (1973, 1991): la recerca sobre la variació i abast dels significats en diferents contextos d'ús de l'emblema «OK» (amb els dits polzes aixecats) al Brasil, d'una banda, i de l'altra de l'emblema díctic dels llavis prolongats per apuntar alguna cosa dels parlants Cuna de San Blas a Panamà. Igualment són molt destacables els diferents estudis dels emblemes fets per Brookes, que han aportat noves metodologies, amb una detallada anàlisi interaccional, examinant els processos de naixement i propagació d'aquests gestos (Brookes 2005, 2011). Amb enregistraments de vídeo, majoritàriament d'homes joves dels «townships» que envolten Johannesburg a Sud-Àfrica, Brookes estudia els canvis diacrònics de significat i funció de l'emblema «tres lletres» (*Amangama amathathu*) en el context cultural del tabú de parlar del VIH/Sida (2011). Altres aspectes innovadors de la recerca de Brookes són analitzar interaccionalment emblemes que concorren amb la parla; vincular processos d'emblematicació a la significació social, en aquest cas, la d'homes joves que no s'identifiquen amb ètnies o grups tribals, però que usen emblemes per construir identitats noves, emergents i urbanes; i examinar els emblemes com a mitjà estètic, creatiu i estilístic d'expressió personal.

Més recentment i dins dels estudis observacionals dels emblemes a l'àmbit de la llengua catalana, Clemente (2015), basant-se en la seva recerca etnogràfica sobre comunicació entre nens/nenes amb càncer, els seus pares/mares i metges/metgesses, ha examinat emblemes que coocorren amb la parla en converses quotidianes ja recopilats en Payrató (1993), com, per exemple, el gest d'assentir movent el cap verticalment o l'emblema de «tocar el dos / anar-se'n» (Payrató / Clemente 2020: 130-133). Les recerques portades a terme per Brookes i Clemente són un pas cap la inclusió dels components gestuals en una teoria d'una gramàtica multimodal que discutim amb més detall en la secció següent.

3.3. GESTOS COVERBALS

Quan associem l'estudi de la multimodalitat exclusivament al segle XXI (o, a tot estirar, al segle XX), cometem l'error de no valorar prou bé la tradició d'estudis, sobretot la retòrica. El fet que en aquesta tradició no s'utilitzés el terme no vol dir de cap manera que no es parlés, en el fons, del mateix fenomen. Quintilià, per exemple, al llibre XI (III) de la *Institució Oratòria*, ho va fer en relació amb el tema de l'anterior apartat (i explica com les mans “parlen” i, doncs, pregunten, prometen, demanen, amenacen, etc.) i en relació amb un tema que també avui ha recobrat molt protagonisme: el de la utilització conjunta d'elements lingüístics i no lingüístics en l'enunciació. Sorprèn, en aquest sentit, descobrir la modernitat d'un retòric clàssic, però el mateix es podria dir d'altres autors que, al llarg d'aquesta tradició, han donat mostres d'una concepció veritablement multimodal *avant la lettre*.

La característica principal del gest coverbal és que va lligat profundament amb la parla, és a dir, coocorre amb aquesta, i sense la parla no es pot entendre el gest. Diferents autors n'han donat nomenclatures i classificacions diverses. Ekman i Friesen (1969) els anomenen *il·lustradors*, Kendon usa *gesticulació* en part del seu treball (2004), McNeill els classifica com a gestos *icònics* i *metafòrics* (1992) i Müller *et al.* (2013, 2014) parlen de gestos similars als coverbals en termes de gestos *coexpressius*. En relació amb els gestos de la llengua de signes i als gestos emblemàtics, els gestos coverbals presenten el major grau d'improvisació i espontaneïtat, i el menor grau de convencionalització i autonomia.

¿Podem plantejar, aleshores, la inclusió de determinats elements no verbals dins l'àmbit d'una gramàtica? Alturo, Clemente i Payrató (2016) ho fan en el si d'una gramàtica discursiva i funcional (FDG, Hengeveld i Mackenzie 2008) tant per al cas dels emblemes, apuntats en l'apartat precedent, com en el de gestos coverbals, és a dir, no autònoms, que acompanyen la producció lingüística. El model FDG té l'avantatge —respecte d'altres models gramaticals— que utilitza com a unitat bàsica una unitat de naturalesa pragmàtica: l'acte. En altres casos, però, s'han fet servir també diferents models teòrics per encabir-hi, en la seva aplicació, elements coverbals. Fricke (2013), per posar un sol exemple, mostra, en el discurs de parlants d'alemany, com un gest coverbal pot ocupar una de les caselles que estableix el component gramatical en l'estructura corresponent a un enunciat.

4. CLOENDA

El breu repàs d'aquests apartats és només una mostra molt reduïda però que ja fa veure les múltiples possibilitats de plantejar estudis sobre la creació i interpretació de significats en la interacció sociocultural. Exemples similars es podrien assenyalar en molts àmbits, tant quotidians o col·loquials com tècnics o específics, per exemple en els artístics, i tant en l'oralitat (i el gest) com en l'escriptura (i la imatge). D'aquí neix justa-

ment la necessitat d'una pragmaestilística multimodal, que ja s'ha començat a plantejar i endegar (Payrató 2017).

La finalitat última del nostre article és assenyalar justament que l'anàlisi de la llengua al llarg d'aquest segle s'haurà d'entendre també com una anàlisi multimodal, en què els elements lingüístics formen part d'un conjunt indestriable —un *constructe, ensemble* o *gestalt*, per dir-ho amb les paraules que s'han fet servir sovint en aquest sentit—. La idea potser no és nova, i fa recordar ben segur alguna de les idees bàsiques de l'estructuralisme (no solament lingüístic) i de molts projectes o programes de recerca semiòtics. Al mateix temps, la creativitat del llenguatge humà (que repeteix també, en aquest cas, una de les idees bàsiques de la gramàtica generativa) es fa palesa en la multiplicitat de gèneres discursius, en constants innovacions i encreuaments i, en definitiva, en la possibilitat d'una elaboració infinita de significats gràcies a nombrosos codis o modes aparellats amb múltiples contextos discursius de producció i interpretació. La presència gairebé obligada del llenguatge verbal en les activitats i accions humanes s'aparella al seu torn amb una manifestació contínua de la multimodalitat comunicativa que caracteritza la nostra espècie.

BIBLIOGRAFIA

- ALTURO, Núria / CLEMENTE, Ignasi / PAYRATÓ, Lluís (2016): «Notes for a multilingual and multimodal functional discourse grammar», dins FERNÁNDEZ-VILLANUEVA, Marta / JUNGBLUTH, Konstanze (ed.): *Beyond Language Boundaries. Multilingual Use in Multilingual Contexts*. Berlin: De Gruyter Mouton, p. 3-33.
- AMADES, Joan (1957): «El gest a Catalunya», *Anales del Instituto de Lingüística*, VI, p. 88-148.
- BROOKES, Heather J. (2005): «What gestures do: Some communicative functions of quotable gestures in conversations among Black urban South Africans», *Journal of Pragmatics*, 37(12), p. 2044-2085.
- BROOKES, Heather J. (2011): «Amangama amathathu 'The three letters': The emergence of a quotable gesture (emblem)», *Gesture*, 11(2), p. 194-218.
- CLEMENTE, Ignasi (2015): *Uncertain Futures. Communication and Culture in Childhood Cancer Treatment*. Malden: Wiley Blackwell.
- DAHAN, Gelisand / COSNIER, Jacques (1977): «Sémiologie des quasi-linguistiques français», *Psychologie Médicale*, 9, p. 2053-2072.
- EFRON, David (1972 [1941]): *Gesture, Race and Culture. A Tentative Study of the Spatio-temporal and "Linguistic" Aspects of the Gestural Behavior of Eastern Jews and Southern Italians in New York City, Living under Similar as well as Different Environmental Conditions*. The Hague: Mouton.
- EKMAN, Paul / FRIESEN, Wallace V. (1969): «The repertoire of nonverbal behavior: categories, origins, usage and coding», *Semiotica*, 1, p. 49-98.

- FRICKE, Ellen (2013): «Towards a unified grammar of gesture and speech: A multimodal approach», dins MÜLLER, Cornelia / CIENKI, Alan J. / FRICKE, Ellen / Ladewig, Silva H. / McNEILL, David / TESSENDORF, Sedinha (ed.): *Body – Language – Communication: An International Handbook on Multimodality in Human Interaction*. Berlin: De Gruyter Mouton, p. 733–754.
- GOLDIN-MEADOW, Susan (2005): *The resilience of language: What gesture creation in deaf children can tell us about how all children learn language*. New York: Psychology Press.
- GOLDIN-MEADOW, Susan / BRENTARI, Diane (2017): «Gesture, sign, and language: The coming of age of sign language and gesture studies», *Behavioral and Brain Sciences*, 40, p. e46.
- GOODWIN, Charles (1979): «The Interactive Construction of a Sentence in Natural Conversation», dins PSATHAS, George (ed.): *Everyday Language: Studies in Ethnomethodology*. New York: Irvington Publishers, p. 97-121.
- GOODWIN, Charles (2007): «Environmentally Coupled Gestures», dins DUNCAN, Susan D. / CASSELL, Justine / LEVY, Elena T. (ed.): *Gesture and the Dynamic Dimension of Language: Essays in Honor of David McNeill*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, p. 195-212.
- GOODWIN, Charles (2017): *Co-Operative Action*. Cambridge: Cambridge University Press.
- GOODWIN, Marjorie H. / CEKAITE, Asta (2018): *Embodied Family Choreography: Practices of Control, Care, and Mundane Creativity*. London: Routledge.
- HENGEVELD, Kees / MACKENZIE, J. Lachlan (2008): *Functional Discourse Grammar. A typologically based theory of language structure*. Oxford: Oxford University Press.
- KENDON, Adam (2004): *Gesture: Visible Action as Utterance*. Cambridge: Cambridge University Press.
- KENDON, Adam (2008): «Some reflections on the relationship between ‘gesture’ and ‘sign’», *Gesture*, 8(3), p. 348-366.
- MASCARÓ, Jaume (1981): «Notes per a un estudi de la gestualitat catalana», *Serra d’Or*, 259, p. 25-28.
- McNEILL, David (1992): *Hand and mind: What gestures reveal about thought*. Chicago: University of Chicago Press.
- MEYER, Christian / STRECK, Jürgen / JORDAN, J. Scott (ed.) (2017): *Intercorporeality: Emerging socialities in interaction*. New York: Oxford University Press.
- MONDADA, Lorenza (2018): «Multiple Temporalities of Language and Body in Interaction: Challenges for Transcribing Multimodality», *Research on Language and Social Interaction*, 51(1), p. 85-106.
- MONDADA, Lorenza (2021): *Sensing in Social Interaction: The Taste for Cheese in Gourmet Shops*. Cambridge: Cambridge University Press.
- MORRIS, Desmond / COLLETT, Peter / MARSH, Peter / O’SHAUGHNESSY, Marie (1979): *Gestures: Their Origins and Distribution*. London: Jonathan Cape.
- MOYER, Melissa / CLEMENTE, Ignasi / RUBIO, Gema / GIMÉNEZ, Marta (en preparació): *Social inclusion and the impact of Voiceitt on identity and talk in persons with acquired brain injury*. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona.

- MÜLLER, Cornelia / CIENKI, Alan J. / FRICKE, Ellen / LADEWIG, Silva H. / McNEILL, David. / BRESSEM, Jana (ed.) (2014): *Body - Language - Communication: An International Handbook on Multimodality in Human Interaction*, vol. 2. Berlin: De Gruyter Mouton.
- MÜLLER, Cornelia / CIENKI, Alan J. / FRICKE, Ellen / LADEWIG, Silva H. / McNEILL, David / TESSENDORF, Sedinha (ed.) (2013): *Body - Language - Communication: An International Handbook on Multimodality in Human Interaction*, vol. 1. Berlin: De Gruyter Mouton.
- PAYRATÓ, Lluís (1993): «A pragmatic view on autonomous gestures: A first repertoire of Catalan emblems», *Journal of Pragmatics*, 20, p. 193-216.
- PAYRATÓ, Lluís (2017): «Pragmatics and multimodality. A reflection on multimodal pragmastylistics», dins GIORA, Rachel / HAUGH, Michael (ed.): *Doing Pragmatics Interculturally. Cognitive, Philosophical, and Sociopragmatic Perspectives*. Boston / Berlin: De Gruyter Mouton, p. 293-312.
- PAYRATÓ, Lluís / ALTURO, Núria / PAYÀ, Marta (ed.) (2004): *Les fronteres del llenguatge. Lingüística i comunicació no verbal*. Barcelona: PPU - Universitat de Barcelona.
- PAYRATÓ, Lluís / CLEMENTE, Ignasi (2020): *Gestures We Live by. The Pragmatics of Emblematic Gestures*. Boston / Berlin: De Gruyter Mouton.
- QUER, Josep (direcció científica) / RONDONI, Eva M. (direcció tècnica) i GRIN (2005): *Gramàtica bàsica de la llengua de signes catalana*. Barcelona: DOMAD. I.
- QUINTILIAN, Marcus Fabius (1969): *The Institutio Oratoria of Quintilian* [De Institutione Oratoria, 95 AD]. New York: Putnam.
- SENGHAS, Richard J. / MONAGHAN, Leila (2002): «Signs of Their Times: Deaf Communities and the Culture of Language», *Annual Review of Anthropology*, 31(1), p. 69-97.
- SENGHAS, Richard J. / SENGHAS, Ann / PYERS, Jennie E. (2005): «The emergence of Nicaraguan Sign Language: Questions of development, acquisition, and evolution», dins PARKER, Sue T. / LANGER, Jonas / MILBRATH Constance (ed.): *Biology and Knowledge revisited: From neurogenesis to psychogenesis*. London: Lawrence Erlbaum Associates, p. 287-306.
- SHERZER, Joel (1973): «Verbal and Nonverbal Deixis: The Pointed Lip Gesture among the San Blas Cuna», *Language in Society*, 2(1), p. 117-131.
- SHERZER, Joel (1991): «The Brazilian Thumbs-Up Gesture», *Journal of Linguistic Anthropology*, 1(2), p. 189-197.
- STREECK, Jürgen / GOODWIN, Charles / LEBARON, Curtis (ed.) (2011): *Embodied Interaction: Language and Body in the Material World*. Cambridge / New York: Cambridge University Press.